

ΚΥΡΙΑΚΗ ΧΡΥΣΟΥ-ΚΑΡΑΤΖΑ

**Η δυνατότητα αξιοποίησης αρχαιακού υλικού:
Η περίπτωση ενός «γιατροσοφικού» χειρογράφου
του Κέντρου Λαογραφίας**

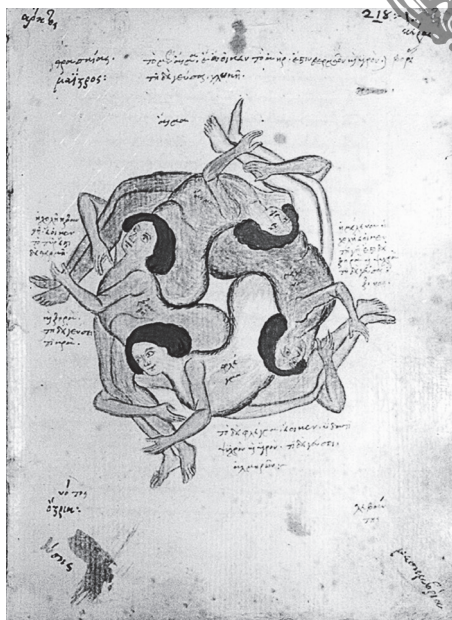
ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Με αφορμή το Συνέδριο που διοργάνωσε, πριν μερικά χρόνια, το Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών με θέμα: «Λαϊκή ιατρική και επιστήμη της ιατρικής. Σχέσεις αμφίδρομες», προέκυψε η ανάγκη να αναδιφήσουμε το σχετικό αρχαιακό υλικό του Κέντρου. Από την έρευνα στο αρχείο προέκυψε ένα χειρόγραφο που προέρχεται από την Ήπειρο και η συγγραφή του προσδιορίζεται, κατά προσέγγιση, από εμπειρικό γιατρό στο μέσον του 18ου αιώνα και στο οποίο δίδεται πλήθος στοιχείων, που αναδύουν την ανάγκη ενδελεχούς έρευνας.

Είναι γνωστό, ότι η σύγχρονη επιστημονική ιατρική στρέφεται εκ νέου στη μελέτη των βοτάνων και των φυτικών ουσιών, που κάποτε αποτελούσαν την κύρια πηγή φαρμακευτικής θεραπείας, στην προσπάθεια να ανακαλύψει και να αξιοποιήσει «μυστικά», που κρύβει η φύση και να εξετάσει αν οι προτεινόμενες φυτικές, κατά κύριο λόγο θεραπείες, έχουν επιστημονική βάση. Επιπλέον, ερευνά, εάν στα προτεινόμενα φυτικά είδη (βότανα), περιέχονται δραστικές φαρμακευτικές ουσίες, σε ποιες ποσότητες και κατά πόσον οι ουσίες αυτές μπορούν να τύχουν κλινικής εφαρμογής, μετά από κατάλληλη επιστημονική επεξεργασία. Επίσης, θα πρέπει να ελεγχθεί, το κατά πόσον τα βότανα ή οι συνδυασμοί τους μπορούν να αποτελέσουν εναλλακτικές μορφές θεραπείας. Στο πλαίσιο αυτής της πρακτικής εξετάζεται το υλικό του χειρογράφου, με σκοπό να διερευνηθεί η χρησιμότητά του στη σύγχρονη επιστήμη.

Λέξεις κλειδιά: Λαϊκή ιατρική, χειρόγραφο, ιατροσοφικοί κώδικες, κομπογιαννίτες, βότανα, πρακτικές θεραπείες, Ήπειρος, Ιωάννινα

Ιστορικές πτυχές

Στην Ελλάδα, από την αρχαιότητα ως και τη Βυζαντινή περίοδο, η ιατρική τέχνη παρουσιάζει, σε ακαδημαϊκό επίπεδο, μια συνεχή πρόοδο. Τα έργα των δύο μεγάλων ιατρών της κλασικής εποχής, του Ιπποκράτη και του Γαληνού, στα μετέπειτα χρόνια συστηματοποιούνται σε επιτομές. Παράλληλα, μέσα στον ελληνικό και τον δυτικό κόσμο, διοχετεύεται μέσω μεταφράσεων και η εξ ανατολών αραβική εμπειρία, βασισμένη και αυτή, κατά μέγα μέρος, στην ελληνική σοφία. Για λόγους πρακτικούς, τόσο στους βυζαντινούς ξενώνες (νοσοκομεία) όσο και σε μεγάλα μοναστικά και στρατιωτικά κέντρα, κυρίως, ιδιωτικά, η ιατρική γνώση συμπυκνώνεται σε συστηματοποιημένες επιτομές που σιγά-σιγά περνάνε και σε λαϊκότερα στρώματα με τη μορφή ιατρικών εγχειριδίων (Singer, 1917-18: 333-341). Η κατάκτηση της Ελλάδας από τους Οθωμανούς (Καράς, 1994) ανέκοψε την ακαδημαϊκή πρόοδο της ιατρικής επιστήμης, με αποτέλεσμα η ιατρική τέχνη να ασκείται, πλέον, από εμπειρικούς γιατρούς με ελάχιστες ή και ανύπαρκτες θεωρητικές γνώσεις, πέρα από τη βασική θεωρία των τεσσάρων χυμών (αίμα, φλέγμα, ξανθή και μελαίνα χολή) του ανθρώπινου σώματος και της αλληλουχίας τους (Εικ. 1). Στα τέλη του 16ου αιώνα, όταν το Γένος άρχισε να ανασυντάσσει τις πνευματικές του δυνάμεις, μέσα στον ελληνικό χώρο, άρχισε, ταυτόχρονα, να γνωρίζει και τις πρακτικές τις προερχόμενες από τη Δύση.

Εικ. 1. Οι τέσσερις «χυμοί» του ανθρώπινου σώματος. Μονή Ιβήρων Αγίου Όρους 17ος αι. (Αγαμέμνων Τσελίκας 2003).

Την περίοδο αυτή εμφανίζονται νέες ιατρικές επιτομές σε εγχειρίδια, γραμμένα σε απλοελληνική γλώσσα, και αυτά είναι τα ονομαζόμενα από τους φιλολόγους και τους παλαιογράφους «γιατροσόφια» ή «ιατροσοφικοί κώδικες»¹. Είναι χειρόγραφα βιβλία που περιέχουν συστηματοποιημένη ιατρική ύλη, κατά ασθένεια των μερών του σώματος, αρχίζοντας από τα πάθη της κεφαλής και προχωρώντας προς τα κάτω και μερικές φορές παρέχουν και κάποιες πληροφορίες για τη φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος. (Εικ. 2)

Εικ. 2. «Ανθρώπινη φυσιολογία» Μονή Ιβήρων Αγίου Όρους 16ος-17ος αι. (Αγαμέμνων Τσελίκας 2003).

Τα γιατροσόφια εντάσσονται στην κατηγορία των χειρογράφων που περιέχουν μια εκτενή σειρά αυτοτελών κεφαλαίων. Εντάσσονται, επίσης, στην κατηγορία των άμεσα χρηστικών βιβλίων, σε αντίθεση με τα χειρόγραφα εκείνα που περιέχουν εκτενείς πραγματείες, φιλολογικές συνθέσεις ή λειτουργικά κείμενα. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι η ποικιλία, ως προς την έκταση και τον αριθμό των κεφαλαίων τους, καθώς και οι γλωσσικές παραλλαγές, γεγονός που

1. Το τόλμημα είναι μεγάλο, γιατί η μέχρι σήμερα υπάρχουσα βιβλιογραφία είναι πενιχρή και τα στοιχεία που έχω υπ' όψη μου προέρχονται από χειρόγραφα κυρίως του 18ου αιώνας. Βλ. σχετικά Στύλων Π. Κυριακίδης (1914: 1-10), Αγλαΐα Μπίμπη-Παπασφυροπούλου (1985: 30 και σημ. 31), Αγαμέμνων Τσελίκας (2008), Λαμπρινή Μάνου (2008).

οφείλεται στην ευκολία και την ευχέρεια των αντιγραφών να αφαιρούν ή να εισάγουν και εν γένει να τροποποιούν τη δομή του προτύπου, ανάλογα με τις ανάγκες της στιγμής (Χρυσάνθης, 1952: 1-14, Σαββινίδου, 1997: 128-131).

Αν και τα περισσότερα ιατροσοφικά χειρόγραφα είναι ανυπόγραφα, το κωδικογραφικό τους σύστημα, δηλαδή η τεχνική της κατασκευής τους και το ύφος γραφής, δεν δείχνουν ανθρώπους οι οποίοι στην εποχή τους, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ολιγομαθείς. Τα κείμενά τους αποδεικνύουν σαφή γνώση και συνείδηση αυτών που γράφουν και ο κακός γραφικός χαρακτήρας, ορισμένων εκ των συγγραφέων, δεν υποβαθμίζει την ουσία των κειμένων τους. Οι συγγραφείς επιδιώκουν να παρουσιάσουν τα χειρόγρατά τους τηρώντας όλους τους κωδικογραφικούς κανόνες, σχεδιάζοντας διακοσμητικά επίτιτλα και πρωτογράμματα, παραθέτοντας, ακόμη και βοηθητικά παραρτήματα, όπως οι αριθμημένοι πίνακες περιεχομένων ή η αλφαβητική παράθεση της ύλης, χωρίς, πάντως, να αποφεύγονται και οι διπλοεγγραφές. Αν προχωρήσουμε βαθύτερα στην κειμενολογική εξέταση των χειρογράφων αυτών, παρατηρούμε ότι πράγματι κινούνται πάνω σ' έναν κεντρικό άξονα. Αν μάλιστα, συγκρίνουμε τις οδηγίες που δίνονται για παρεμφερείς συνταγές, την ποιότητα και την ποσότητα της ύλης που χρησιμοποιούν, παραβλέποντας τις φραστικές παραλλαγές, θα δούμε ότι αυτές ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό μεταξύ τους. Για ένα λοιπόν ιατροσοφικό βιβλίο που αποτελείται από 100 και πλέον φύλλα και περιέχει μεταξύ 500 και 600 συνταγών είναι παράλογο να σκεφτούμε ότι ο γραφέας έγραφε από μνήμης. Εξάλλου, η ομοιότητα μεταξύ χειρογράφων που προέρχονται από διαφορετικές περιοχές, αποδεικνύει ακριβώς, την άποψη της ύπαρξης ενός κεντρικού άξονα (Τσελίκας, 1995: 57-69).

Η συστηματική διάρθρωση της ύλης δείχνει ότι δεν πρόκειται για τυχαίους αντιγραφείς. Από τα κείμενα που έχω υπόψη μου δε φαίνεται αν οι ίδιοι οι αντιγραφείς ήταν πάντα και γιατροί. Εκείνο όμως που έχει ενδιαφέρον, όπως φαίνεται και μέσα από τη φρασεολογία, είναι ότι οι συντάκτες των ιατροσοφικών χειρογράφων απευθύνονται σε ανθρώπους που δεν επαγγέλλονται επίσημα την ιατρική, αλλά που έχουν τη θέληση για προσφορά βοήθειας σε κάθε άρρωστο. Δεν δηλώνουν κάποιους ακαδημαϊκούς τίτλους ούτε κάποια αυτονόητη μαθητεία. Υπάρχει η εντύπωση ότι οι συνταγές και οι ιατρικές οδηγίες μπορούν να εφαρμοστούν από τον καθένα που είχε αυξημένη παρατηρητική ικανότητα, γνώσεις βοτανικής και μια δυνατότητα προσπορισμού υλών και από το εξωτερικό. Τα άτομα αυτά θα έπρεπε να ήταν αποδεκτά και σεβαστά από την κοινωνία στην οποία ζούσαν, όχι μόνο, γιατί οι δραστηριότητές τους περιβάλλονταν από ένα πέπλο μυστηρίου, αλλά και γιατί πράγματι είχαν καλά αποτελέσματα. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας υπήρχε μια σοβαρή

κωδικογραφική δραστηριότητα για την παραγωγή και τη διάδοση ιατροσοφικών χειρογράφων, χωρίς να παραγνωρίζεται, ταυτόχρονα, και η σημασία της πανεπιστημιακής μόρφωσης στο εξωτερικό, αν λάβουμε υπόψη μας τους πολυάριθμους νέους που φοιτούσαν στα ιταλικά πανεπιστήμια.

Μια απλή ανάγνωση αυτών των κειμένων δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι και η αρχαία ιατρική γνώση έχει επιβιώσει και η πλούσια βοτανολογική πείρα δεν έχει χαθεί ολότελα. Ο πρακτικός γιατρός γνωρίζει τον Ιπποκράτη, τον Γαληνό, τον Παύλο Αιγινήτη αλλά και τον Μελέτιο τον μοναχό, όπως και τον Διοσκουρίδη. Έχουμε, λοιπόν, μπροστά μας ένα κομμάτι της πνευματικής μας κληρονομιάς, που κάτω από το εκτυφλωτικό φως των σύγχρονων επιτευγμάτων, έχει παραμεληθεί, ως πρακτικά άχρηστο και ως αντικείμενο περισσότερο της Λαογραφίας, παρά της ιστορίας της ιατρικής επιστήμης (Παϊδούσης, 1974: 249-289, Geroulanos, 2018: 463-476).

Ο γεωγραφικός χώρος μέσα στον οποίον παράγονται και διαδίδονται τέτοια χειρόγραφα είναι ο μείζων ελληνικός χώρος, που περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ευρώπη, τις παράλιες περιοχές της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Αιγαίου με την Κρήτη και την Κύπρο (Χρυσάνθης, 1942, Κυριακή Ζαννέττου, 1997: 232-236). Όπως ο ανθρώπινος πόνος, αλλά και η επιθυμία της υγείας δεν γνωρίζει εθνικές και φυλετικές διακρίσεις, έτσι και οι άνθρωποι που ένιωθαν ότι είχαν τη θεία φώτιση να ελαφρύνουν αυτόν τον πόνο και να χαρίσουν μια καλύτερη ζωή στον συνάνθρωπό τους, δε δίσταζαν να καταφύγουν στις γνώσεις και τις πρακτικές που μπορούσαν να διδαχτούν από οπουδήποτε, αλλά και να εφαρμόσουν τη θεραπευτική τους αγωγή στον οποιονδήποτε. Έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε, τόσο την τεράστια μεταφραστική δραστηριότητα των Αράβων λογίων², του χαλιφάτου της Δαμασκού, που αναφερόταν στη μετάφραση των κειμένων του Ιπποκράτη, του Γαληνού και άλλων, όπως, επίσης, και τις μεταφράσεις εκ μέρους βυζαντινών λογίων αραβικών κειμένων, όπως για παράδειγμα το Βιβλίο των Εφοδίων του Αχμέτ (Daremberg, 1851: 490-527)³. Νεότερες παλαιογραφικές έρευνες σε βιβλιοθή-

2. Κούζης (1939: 211-217). Παρά την ολοφάνερη σχέση του έργου *Αντίδοτοι*, του Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτη, γραμμένο στα μέσα του 14ου αιώνα, που αφορά αντίδοτα δηλητηρίων, με την αρχαία ελληνική φαρμακευτική, αναφέρονται κάθε φορά μεταφρασμένες οι περσικές, αραβικές και συριακές ονομασίες των συστατικών, καθώς και το παρόμοιο ανέκδοτο έργο με την ίδια ονομασία (*Αντίδοτοι*) που μεταφράστηκε από τα περσικά στα ελληνικά και συνδέεται με το όνομα του Γεωργίου Χωνιάτη.

3. Στον 11ο αιώνα ανήκει μία από τις γνωστότερες ελληνικές μεταφράσεις ενός μεγάλου αραβικού έργου. Το 1004 πέθανε ο Άραβας συγγραφέας Abū Ḡa ‘far Ahmad b. Ibrāhīm b. abi Ḥālīd b. al- Ġazzār. Το έργο του: *Εφόδια του αποδημούντος* μεταφράστηκε στα ελληνικά

κες και άλλες συλλογές χειρογράφων στην Ελλάδα έδειξαν ότι η έρευνα των ιατροσοφικών κειμένων αποκαλύπτει ένα, ιδιαίτερης σημασίας, πολιτιστικό φαινόμενο στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, του οποίου η σημασία μπορεί να ξεπεράσει τις προσδοκίες μας.

Οι ιατροσοφικοί κώδικες (Κούζης, 1948: 35-45 και Κούζης, 1949: 46-68, Καραμπερόπουλος, 1997: 237-261) που έχουν εντοπιστεί και που χρονολογούνται από τον 16ο αιώνα έως τις αρχές του 19ου φτάνουν, περίπου, τους 250 και, σίγουρα ο αριθμός αυτός, μπορεί να αυξηθεί. Κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα και προς το τέλος αυτού παρατηρείται μια ζωηρότατη πνευματική κίνηση στην Ελλάδα που βασίζεται, τόσο σε δυνάμεις ενδογενείς όσο και εξωγενείς, όπως ο επαναπατρισμός πολλών λογίων, κυρίως από την Ιταλία (Μάνου, 2008).

Λαϊκή ιατρική

Η συστηματικότητα με την οποία είναι γραμμένα τα χειρόγραφα αυτά, η δομή της ύλης που παρουσιάζουν και η επιβεβαίωση ότι οι αναφερόμενες συνταγές είναι δόκιμες, δείχνουν ότι είναι γραμμένα με αίσθηση ευθύνης. Οι συντάκτες και οι αντιγραφείς τους, πολλές φορές, μας είναι αγνώστοι. Είναι βέβαιο, όμως, ότι προσπάθησαν να καταπολεμήσουν τον ανθρώπινο πόνο με γνώση, πείρα και κυρίως με φόβο Θεού.

Ο περιορισμένος αριθμός γιατρών και η μεγάλη διασπορά του πληθυσμού, είχαν δημιουργήσει ανάγκες που δεν μπορούσαν να καλυφθούν από την επιστημονική ιατρική, τους «καλογιατρούς», όπως ονομάζει ο Πουκεβίλ (1805)⁴, που γέμιζαν το βαλάντιό τους αφήνοντας πίσω τους χήρες και ορφανά. Έτσι, μεγάλο μέρος των αναγκών καλύπτονταν από τη λαϊκή ιατρική, ασκούμενη από τους κατά τόπους εμπειρικούς αλλά και από απλούς ανθρώπους που ήταν προικισμένοι με έμφυτη κλίση στη λαϊκή ιατρική και διέθεταν και την απαιτούμενη εμπειρία (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2018: 54). Είναι γεγονός ότι, για πολλούς αιώνες, η λαϊκή ιατρική υπήρξε, κατά κανόνα, εκείνη που αντιμετώπισε τα προβλήματα υγείας του λαού κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ενώ εξακολουθεί να ασκείται, εν μέρει, στο δυτικό κόσμο, μέχρι και τις μέρες μας (Χρυσάν-

από τον αραβικής επίσης καταγωγής Κωνσταντίνο από το Ρήγιο, που έδρασε στο Σαλέρνο ανάμεσα στο 1077 και το 1087 (Kristeller, 1945: 151 κ.ε.).

4. Όταν το 1805 ο γνωστός Γάλλος περιηγητής και φιλέλληνας Φραγκίσκος Πουκεβίλ επισκεπτόταν την Ελλάδα και εξέταζε την κατάσταση των κατοίκων της Πελοποννήσου, όχι τόσο με τα μάτια ενός εξελεγμένου Ευρωπαίου, όσο με τα μάτια της καρδιάς του, ενδιαφερόταν ιδιαίτερα και για την κατάσταση της υγείας του πληθυσμού (Pouqueville, 1826-27, Πουκεβίλ, 1980).

θης, 1950, Οικονομίδης, 1951, Κοντομίχης, 1985, Ήμελλος, 1994: 38-46, Ζάρακας, 1996, Χριστοφίδου, 1997: 520-525, Παπαχριστοδούλου, 2000, Δουλαβέρας, 2018).

Στους νεότερους χρόνους, γνωστοί είναι στον ελλαδικό χώρο οι βικογιατροί και οι κομπογιαννίτες (Πατσέλης, 1952, Βαρβαρέτος, 1972: 1-50), που μάζευαν βότανα από το φαράγγι του Βίκου, κοντά στα Γιάννενα. Κομπογιαννίτης προέρχεται από το ρήμα κομπώνω που σημαίνει δένω με μάγια, εξαπατώ (ελληνιστική κοινή κομβόω: δένω) + γιαν- (< γιαίνω < αρχαία ελληνική: ὑγιαίνω) + -ίτης. Άλλη εκδοχή του κομπογιαννίτης προέρχεται από μεν το πρώτο συνθετικό το ίδιο αλλά ως προς το δεύτερο συνθετικό από το γιαννίτης (< Ιωαννίτης). Πρόκειται για το παρατσούκλι που απέκτησαν, μετά την απελευθέρωση των Ιωαννίνων από τους Τούρκους, οι περίφημοι εμπειρικοί γιατροί, που κατοικούσαν γύρω από τη χαράδρα του Βίκου, εξαιτίας των κόμβων - ριζών που χρησιμοποιούσαν για τις θεραπείες ή γιατί έδεναν τα βότανα στα μαντίλια τους σε σχήμα κόμπου (<https://el.wiktionary.org/wiki/κομπογιαννίτης>).

Με τα χρόνια όμως, ο όρος κομπογιαννίτης έφθασε να σημαίνει απατεώνας, κι αυτό, ίσως, γιατί οι κομπογιαννίτες έπαψαν να ασκούν τη φαρμακευτική ορθά, όπως άλλοτε, αλλά, ίσως, και επειδή η συνθετική χημεία σημείωσε μεγάλες προόδους και ο κόσμος έπαψε να εμπιστεύεται τα βότανα.

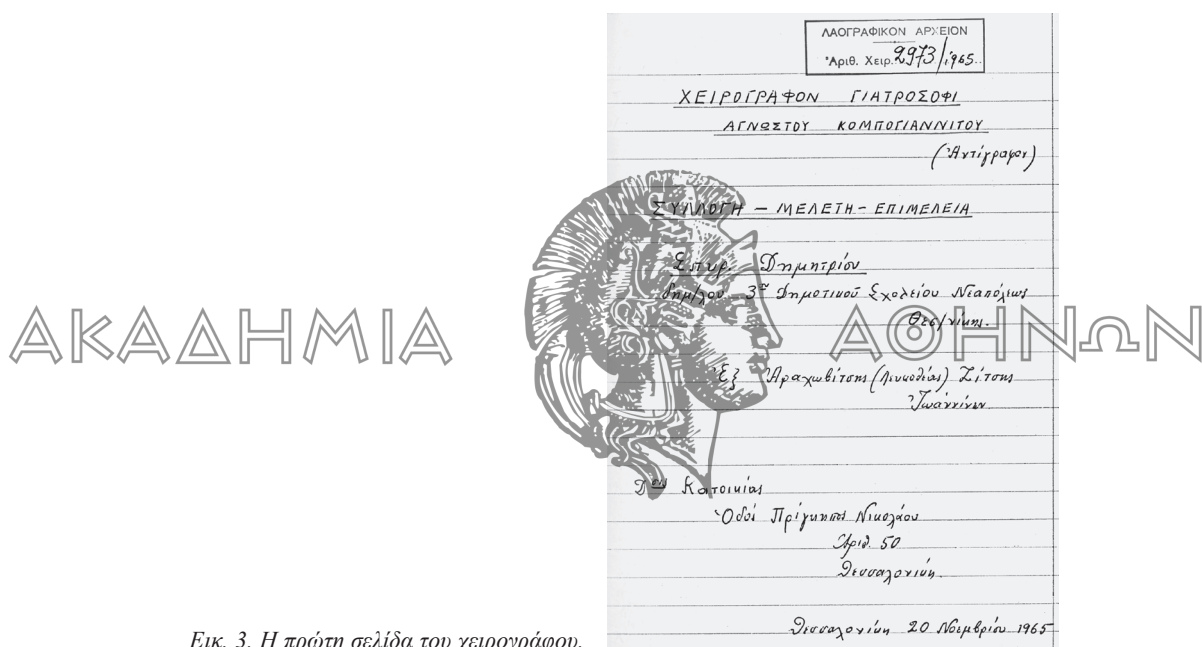
Το Κέντρο Λαογραφίας διαθέτει ένα πλούσιο αρχείο, για θέματα που αφορούν την «λαϊκή ιατρική», από τις παραδοσιακές κοινωνίες, κυρίως, του ελληνικού χώρου κατά τους δύο τελευταίους αιώνες. Το υλικό αυτό έχει καταταχθεί με βάση τα Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας του Γ. Α. Μέγα. Στη σχετική κατηγοριοποίηση του υλικού με τίτλο «δημόδης ιατρική», και συγκεκριμένα στο 11 κεφάλαιο υπάρχουν οι κατηγορίες: α. Γενικά, β. Ασθένειαι, γ. Ιατροί και ιάτραιναι. Ιατροσόφια, δ. Ιατρικά όργανα και εργαλεία, ε. Φάρμακα, στ. Θεραπευτική, ζ. Ειδική θεραπευτική, η. Προληπτική χρήσις φαρμάκων, θ. διαιτητική, ι. Χειρουργική, ια. Κτηνιατρική, οι οποίες υποδιαιρούνται σε ό, τι αφορά στην ιατρική και κτηνιατρική σε 100 περίπου κατηγορίες ανθρωπονόσων, αλλά και ζωνόνσων. Στο κεφάλαιο αυτό εκτός από τις θεραπείες υπάρχουν και οι κατάδεσμοι και τα μαγικοθηρσκευτικά στοιχεία. Το θεματολόγιο του Γ. Α. Μέγα αποτέλεσε τη Βάση Δεδομένων του Κέντρου Λαογραφίας για τη Λαϊκή Ιατρική, η οποία, διαρκώς εμπλουτίζεται (Μέγας, 1975: 163-195).

Το χειρόγραφο από την Αραχωβίτσα Λευκοθέα Ζίτσης

Το 160 σελίδων χειρόγραφο, για το οποίο γίνεται λόγος, προέρχεται από άγνωστο κομπογιαννίτη «εξ Αραχωβίτσης (Λευκοθέας) Ζίτσης Ιωαννίνων» και είναι

αντίγραφο. Έχει κατατεθεί στο Κέντρο Λαογραφίας το 1965 με αριθμό εισαγωγής 2973 από ένα δάσκαλο, ονόματι Σπυρίδωνα Δημητρίου, που υπηρετούσε στο 3ο Δημοτικό Σχολείο Νεαπόλεως της Γ΄ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης και του το εμπιστεύτηκε η γιαγιά του λίγο πριν πεθάνει (Εικ. 3).

Όπως αναφέρει ο αντιγραφέας: «Ήταν γραμμένο σε βυζαντινή ή μεταβυζαντινή γραφή και ήταν δύσκολο στην ανάγνωσή του. Η πολυκαιρία και η χρήση του άφησαν τα σημάδια της φθοράς, αφού έχει απωλεσθεί σημαντικό μέρος του και το σπουδαιότερο δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για τον συγγραφέα και το χρόνο γραφής του».

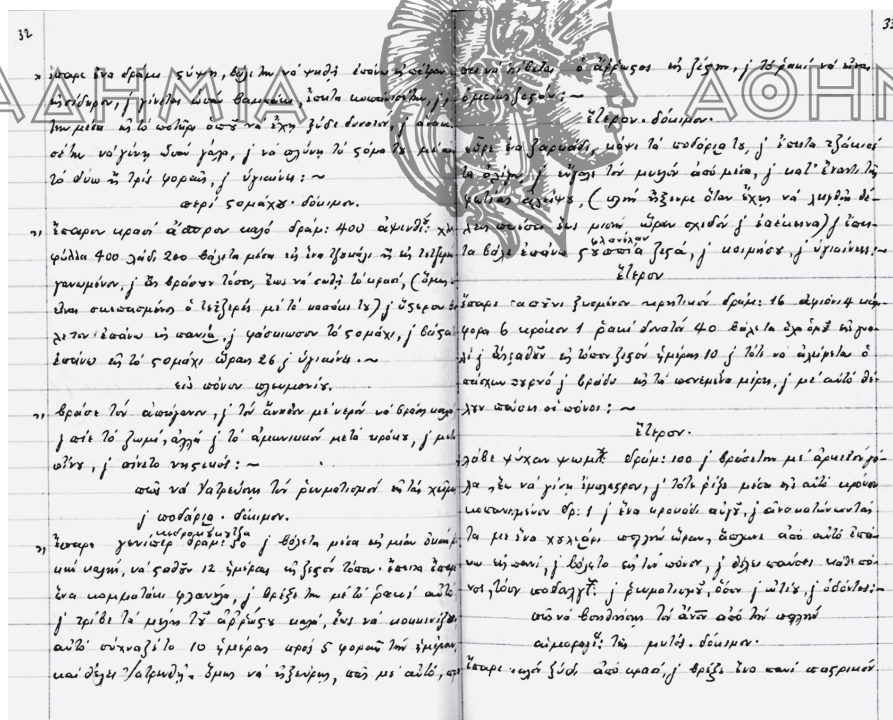

Εικ. 3. Η πρώτη σελίδα του χειρογράφου.

Από το είδος της γραφής όμως, τις ονομασίες των φαρμάκων και βοτάνων, το λεκτικό του, όπως για παράδειγμα «χόρτον από τη δύση» και η αναφορά σε καμήλες από την ανατολή, συμπεραίνουμε ότι γράφτηκε επί Τουρκοκρατίας και μάλιστα περί τα μέσα της, δηλ. γύρω στα 1750-1780, με δεδομένο ότι ο ίδιος ο δάσκαλος το παρέλαβε από τη γιαγιά του, η οποία είχε γεννηθεί το 1850 και είχε περιέλθει σ' αυτήν από τον παππού της. Το βιβλίο δεν ήταν ακέραιο, είχε διαμελισθεί, την περίοδο όπου ο ιδιοκτήτης, δηλ. ο δάσκαλος, ήταν φαντάρος (1939-1949) και περιήλθε σε διάφορους γνωστούς και αγνώστους, οι οποίοι κατεχόμενοι από το πάθος της πρακτικής ιατρικής ή και από περιέργεια δια πειραματισμούς, αφήρεσαν όσα φύλλα αναφέρονταν σε ασθένειες που τους ενδιέ-

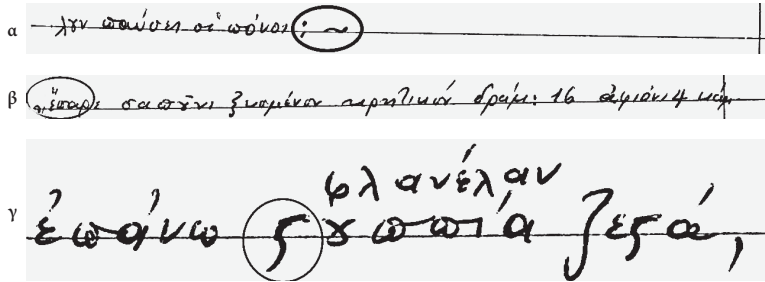
φεραν. Το ξαναβρήκε το 1950 κατά 28 φύλλα λιγότερα. Με συστηματική αναζήτηση ξαναβρήκε 8 φύλλα από τα γειτονικά χωριά. Ο Σπυρίδων Δημητρίου, υποστηρίζει ότι είναι γραμμένο από χριστιανό Ηπειρώτη εμπειρικό γιατρό ή/και πιθανόν μοναχό, διότι αναφέρεται σε χλωρίδα που υπάρχει στην Ήπειρο, όπως π.χ. πλατομανδήλα, που είναι υδρόβιο φυτό κοντά στη Γουρνιάνιστα Ζίτσης.

Όπως μας πληροφορεί ο ιδιοκτήτης του χειρογράφου, η αντιγραφή του έγινε από τον ίδιο και με τα ορθογραφικά λάθη που είχε το κείμενο και μετά τη σελίδα 25 προσπάθησε να το γράψει, όπως ο συγγραφέας. Το πρωτότυπο είναι γραμμένο με τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα, χειρόδετο, μόνο που μερικά φύλλα προστέθηκαν αργότερα με διαφορετική μελάνη. Είναι σχήματος 11 x 16 (Εικ. 4). Δε χρησιμοποιεί τα κεφαλαία γράμματα. Τελειώνει όχι με τελεία αλλά με σύμβολο (Εικ. 5α). Μετά την τελεία αρχίζει με μικρό γράμμα. Στην αριστερή πλευρά της πρώτης σειράς κάθε συνταγής ή περιγραφής της ασθένειας τοποθετεί ομοιωματικά (Εικ. 5β). Το ιώτα στην αρχή κάθε λέξης το γράφει σαν κεφαλαίο. Το στ το γράφει με την μορφή (S) (Εικ. 5γ), ενώ πολλές λέξεις τις περικόπτει για

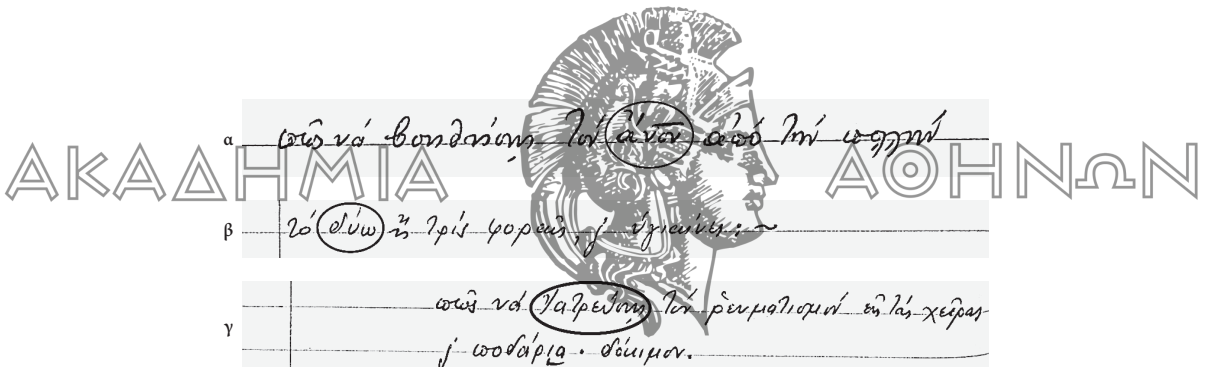

Εικ. 4. Δύο σελίδες του χειρογράφου, όπου εμφανίζονται τα περισσότερα από τα σύμβολα που χρησιμοποιούνται και η ιδιαίτερη γραφή.

συντομία, όπως ανθρώπου (ανού) (**Εικ. 6α**). Χρησιμοποιεί δυϊκό αριθμό π.χ. δύο (**Εικ. 6β**) και στην αρχή κάθε λέξης γράφει το (ι) κεφαλαία (**Εικ. 6γ**)

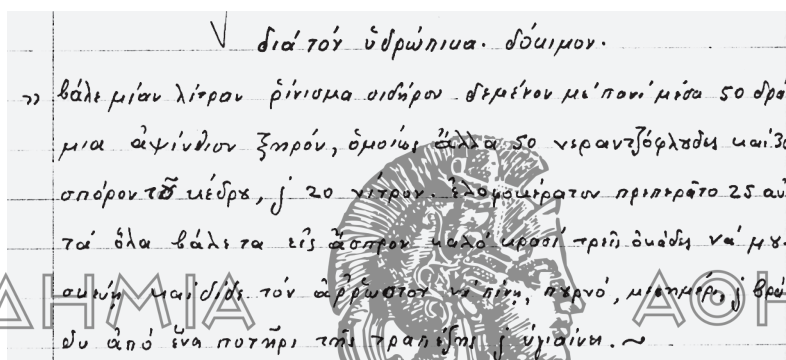
Εικ. 5. Σημειώνονται με κύκλους: (α) ο τρόπος με τον οποίο τελειώνουν οι φράσεις, (β) η χρήση εισαγωγικών και (γ) η σύντμηση του στ.

Εικ. 6. Σημειώνονται με κύκλους: (α) η συντόμευση της λέξης ἄνθρωπος, (β) η χρήση του δυϊκού αριθμοῦ και (γ) η χρήση κεφαλαίων γραμμάτων στη μέση της φράσης.

Ὅπως αναφέρει πάλι ο αντιγραφείας: «Το βιβλίο δεν προέρχεται ἀπὸ ἀντιγραφή, διότι ἔχει πολλές διαγραφές και το λεκτικὸ εἶναι διαφορετικὸ. Ὅσες ἀσθένειες ἢ φάρμακα ἢ βότανα τα γράφει στην ἀρχαϊκὴν ἢ ἀναφέρει προγενέστερους ἐμπειρικοὺς γιατροὺς ἢ δὲν ἀναφέρει, ἀλλὰ διακρίνεται καθαρὰ ἀπὸ το ὑπόλοιπο κείμενο της ομιλουμένης ἐποχῆς. Ἀναφέρει συνταγὴν τοῦ Πυθαγόρα (το φύλλο το ἔχει κάποιος ἱερεὺς και ὑπεσχέθη να μου το δώσει), ἐπίσης ἀναφέρει συνταγὴν τοῦ Γαληνοῦ, και τοῦ Πέτρου Ποτέριου (ο ὁποῖος εἶναι ἀγνώστος) και κάποιου μοναχοῦ Μελέτιου (ἐπίσης ἀγνώστος). Ο συγγραφεὺς φαίνεται ἐγγράμματος, παρ' ὅτι κάνει ἀρκετὰ ὀρθογραφικὰ λάθη, ἐνὼ ἀρκετὲς φορές την ἴδια λέξιν την γράφει με διαφορετικὸ τρόπο, ὅπως (αλοιφή- αλειφή-αληφή)».

Ο τρόπος γραφής είναι συγκεκριμένος, όταν πρόκειται για συνταγές: ξεκινά με τα υλικά και δοσολογίες, περνά στον τρόπο παρασκευής και στη συνέχεια στον τρόπο χρήσης. Ο συνοπτικός τρόπος έκφρασης συνίσταται στη χρήση ρημάτων, π.χ. «**βάλε** μίαν λίτραν ρινίσματα σιδήρου δεμένον με πανί μέσα 50 δράμια αφίνθιον ξηρόν, ομοίως άλλα 50 νερατζόφλουδες και 30 σπόρον του κέδρου, και 20 νίτρον. Ελαφοκέρατον πρεπεράτο 25 αυτά όλα **βάλε** τα εις άσπρον καλό κρασί τρεις οκάδες να **μουσκεύη** και **δίδε** τον άρρωστον να **πίνη**, πουρνό, μεσημέρι και βράδυ από ένα ποτήρι της τραπέζης και **υγιαίνει**» (Κ.Λ. χρο. 2973/1965, σ. 18). (Εικ. 7)

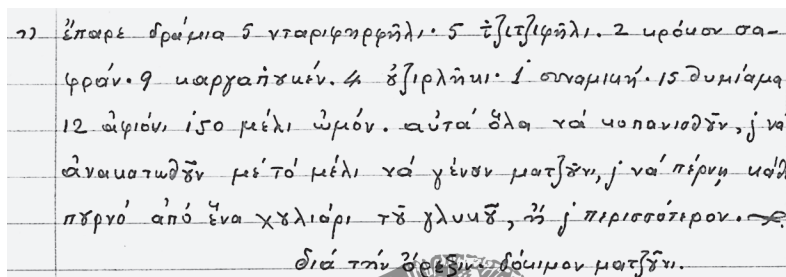

Εικ. 7. Ο τρόπος με τον οποίο περιγράφεται μία συνταγή.

Παρατηρείται επίσης η χρήση εισαγόμενων πρώτων υλών λόγω ανεπτυγμένου εμπορίου στα αστικά κέντρα, όπως για παράδειγμα «**χόρτον από δύση και σκευασμάτων από την Ανατολή**», γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι πρόκειται για μία περισσότερο εκλεπτυσμένη και, ίσως, οικονομικά απαιτητικότερη άσκηση της ιατρικής πράξης. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι δεν απευθύνεται, αποκλειστικά, στις μάζες, αλλά και σε εύπορα οικονομικά στρώματα. Το ότι πάντα επιδιώκεται να γίνεται χρήση της τοπικής χλωρίδας, είναι προϋπόθεση για την πρόσβαση, του ευρύτερου πληθυσμού, στα θεραπευτικά σχήματα.

Στο χειρόγραφο αναφέρονται 575 γιατροσόφια. Από αυτά ο μεγαλύτερος όγκος αποτελείται από σκευάσματα που θα μπορούσε να αναφερθούν με τα σημερινά δεδομένα ως Γαληνικά, δηλ. φάρμακα τα οποία απαιτείται να παρασκευαστούν από κάποιον που διαθέτει ειδικό εξοπλισμό, σχετική εκπαίδευση και εμπειρία, π.χ. «**βράσε τον απήγανον, και τον άνηθον με νερό να βράσει καλά, και πες το ζουμί, αλλά και το αμμωνιακόν μετά κρόκου, και μετά οίνου, και πένετο νηστικός:-** ».

Ανάμεσα στα συστατικά τους εκείνα που συχνότερα συναντάμε είναι **φαρμακευτικά φυτά** και βότανα από την πλούσια χλωρίδα του Βίκου, όπως «έπαρε δράμια 5 νταριφερφίλι. 5 τζίτζιφίλι. 2 κρόκου σαφράνι. 9 καργαπουκέν. 4 οθ-ζερίλι. 1 συναμική. 15 θυμίαμα. 12 αφιόνι. 150 μέλι ωμόν. Αυτά όλα να κοπανισθούν, και να ανακατωθούν με το μέλι να γίνουν ματζούνι... - ». (Κ.Λ. χφο. 2973/1965, σ. 12). (Εικ. 8)

Εικ. 8. Συνταγή με βότανα από το Βίκο.

Τα ονόματα των βοτάνων είναι στην τουρκική διάλεκτο και ταυτοποιούνται από το φυτολογικό λεξικό του Γεννάδιου. Γενικά, όμως, χρησιμοποιεί τουρκικές λέξεις, όπως *χουλιάρι* (μικρό κουταλάκι) (Κ.Λ. χφο 2973/1965: 21), *ταξέδικο* (φρέσκο) κ.ά. (Κ.Λ. χφο 2973/1965: 8).

Ακόμα, συνήθη συστατικά των παρασκευών μπορεί να είναι διάφορα **εκκρίματα**, όπως κόπρανα. Ας σημειωθεί, ότι η ανοσολογία, σήμερα, χρησιμοποιεί τα κόπρανα ως σύγχρονη πρακτική για την αντιμετώπιση ποικίλων ασθενειών, όπως αλλεργίες, αυτοάνοσα κ.α. «έπαρε μολόχαν, και βράσε την με τό ρακί και κάμε πλάστρι και βάλε το επάνω αφ'εσπέρας έως το πουρνό, και ύστερα ευγαλέτο, και το άλλο βράδυ παίρνεις **ταξέδικον κόπρου των βοών** και τον καβουρντίζεις με το ρακί και το βάζεις επάνω... και γιατρεύεται». (Κ.Λ. χφο 2973/1965, σ. 8). (Εικ. 9)

Μέταλλα, επίσης, απαντώνται, συχνότατα, μέσα στις συνταγές που σε πολλές περιπτώσεις, πιθανόν, να έχουν καταλυτικό χαρακτήρα: «γέμισε μίαν πότην άσπρο κρασί ρίζε μέσα πεντόνικα και κοπανισμένη έως 2 ή 3 δάκτυλα... ακόμη ρίζε και ένα φλυτζανάκι ρίνισμα σιδήρου έως 40 δράμια να είναι το φλυτζάνι γέματο ίσα με τα χείλη, ακόμη ρίζε και διάγγυρον δράμια 40 μέσα... και σου περνά, και δεν τον ακολουθεί ποτέ». (Κ.Λ. χφο 2973/1965, σ. 8). (Εικ. 10)

Αξιοσημείωτη είναι η ποικιλία των φαρμακοτεχνικών μορφών των διαφόρων σκευασμάτων, καθώς, επίσης και η ακρίβεια με την οποία περιγράφεται η εκτέλεση της παρασκευής τους. Έτσι, βλέπει κανείς **καταπλάσματα**: «λάβε χυ-

λόν εκ του χόρτου του λεγόμενου ιταλικήν...ώστε δύνασαι εξελείν δακτύλους το σίδηρον:- ». (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 1). (Εικ. 11)

διὰ νερόπιασμα· δούμιον.
 η̄ ἔπαρε μολόχαν, ἥ θράσσε την μέτο' ραυί, υοί' υάμε πλάσσε,
 ἥ θάλιτο ἐπάνω ἀγ' ἐσπίρας ἕως τό πῆρτόν, ἥ ὑστερα εὔφα-
 λέτο, ἥ τό ἄλλο βραῖδυ πέρνιεν ταξέδιονεν υοήρον τῶν βοῶν,
 ἥ τήν υαθερτζίζεις μέτο' ραυί ἥ τήν θύδεκ ἐπαῖν· αὐτό
 τό μεταχειρίζεσαι, υάδε βραῖδυ ἕως τό πῆρτό, μίαν βραδυά
 μεταχειρίζεσαι, τό ἔνα, ἥ τήν ἄλλην βραδυάν τό ἄλλο, ἥ
 ἡσπρέυεσαι:

Εικ. 9. Συνταγή με ποικιλία εκκρίσεων.

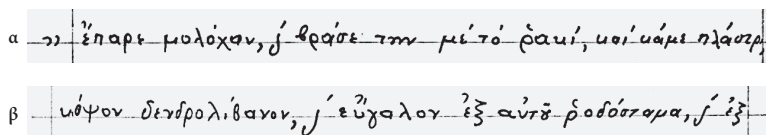
η̄ γέμισε μίαν ποτίζαν ἄσπερ υρασι ρίζε μέσα πινιόνινα υο-
 πανισμίνη ἕως 2 1/2 ε δαυτεῖα υα εἶναι συμμομένης ὁ γάστρ ὀ-
 υομυ ρίζε υοί' ἕνα φλυτζανάκι φίνισμα σιέιρτ ἕως 40 δράμι-
 νά εἶναι τό φλυτζάνι γμάτον ἕνα μέ τό χέλλη, αὐόμυ ρίζε υα
 διαργυρον δράμια 40 μέσα εἰς τήν ποτίζαν μέτο' υρασί ἥ ἕ-
 γαλέτο τρεῖς νύκτας ἔξω εἰς τό ἄσπερ υοί' ἀγ' οὔτε γελε-

Εικ. 10. Συνταγή με χρήση μετάλλων.

η̄ λάβε χυλόν ἐν τοῦ χόρτου τοῦ λεγομένου Ἰταλίσί
 ἥ ἀγ' ἐσπίρας μέν θεί ἐπὶ τήν πλεχτήν, τό ταχύ
 εὔρίσας αὐτήν τοσῶτον εὔρύχωρον, ὥστε δύνασαι ἐξε-
 λείν δαυτύλοις τό σίδηρον:-

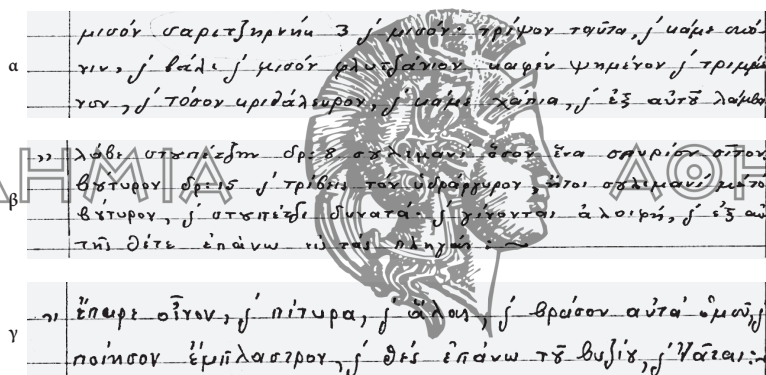
Εικ. 11. Συνταγή με καταπλάσματα.

Εκχυλίσματα υδατικά «...κόψον δενδρολίβανον, και εύγαλον εξ αυτού ροδόστομα...» (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 3) ή **αλκοολούχα** «έπαρε μολόχαν, και βράσε την με την ρακί, και κάμε πλάστρι...» (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 8). (Εικ. 12)

Εικ. 12. Συνταγή με υδατικά και αλκοολούχα εκχυλίσματα.

Χάπια: «...τρίψον ταύτα, και κάμε σκόνι, και βάλε και μισόν φλυτζάνιον καφέν ψημένον και τριμμένον, κα τόσοσν κριθαλευρον, και κάμε χάπια...». **Αλοιφές:** «λάβε στουπέτζην δρ 8 σουλιμάνι όσαν ένα σπυρίον σίτον, βούτυρον δρ 15 και τρίβεις τον υδράργυρον, ήτος σουλιμάνι μετα βούτυρον και στουπέτζι δυνατά. Και γίνονται αλοιφή, ...». **Έμπλαστρα:** «σίτον, και πίτυρα και άλας και βράσον αυτά, και ποιήσον έμπλαστρον...» (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 4). (Εικ. 13)

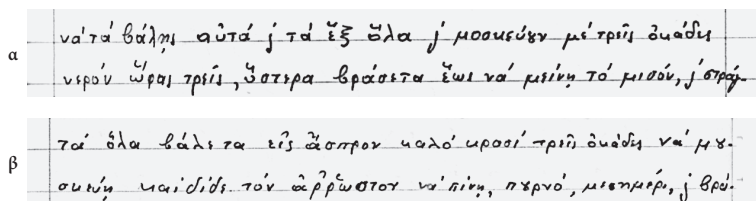
Εικ. 13. Συνταγή με χάπια, αλοιφές και έμπλαστρα.

Διαλύματα υδατικά: «...να τα βάλεις αυτά και τ εξ' όλα και μουσκεύουν με τρεις οκάδες νερού ώρας τρεις...» (Κ.Λ. χφο. 2973/1965, σ. 17) και **αλκοολούχα:** «...βάλε τα εις άσπρον καλό κρασί τρεις βδομάδες να μουσκεύουν...» (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 18). (Εικ. 14)

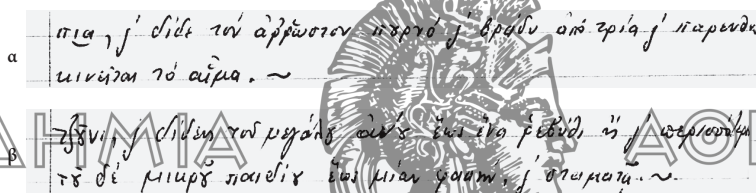
Εκτός από τις φαρμακοτεχνικές μορφές ακρίβεια παρατηρείται και στις **δοσολογίες:** «...και δίδε του αρρώστου πουρνό και βράδν από τρία...» (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 22), «και δίδεις του μεγάλου ανού εώς ένα ρεβύθι...και του μικρού παιδιού εώς μίαν φακίην...» (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 20). (Εικ. 15)

Η περιγραφή των διαφόρων ασθενειών αφορά συγκεκριμένες νόσους ή ενδείξεις π.χ. «δια το σκουλαμέντο», εννοεί τη βλεννόρροια (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 4), «δια μαλαφράντζαν», αναφέρεται στη σύφιλη (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 4)

«δια νερόπιασμα» στον υδρόπικα (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 8), «εις ποδαλγίαν» στην ποδάγρα/ουρική αρθρίτιδα (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 3), «δια τον ώχθηκα» στον βήχα (Κ.Λ χφο 2973/1965, σ. 12) κ.λπ. Ειδικότερα, θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι ενδείξεις των νοσημάτων καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα των συστημάτων του ανθρώπινου οργανισμού.

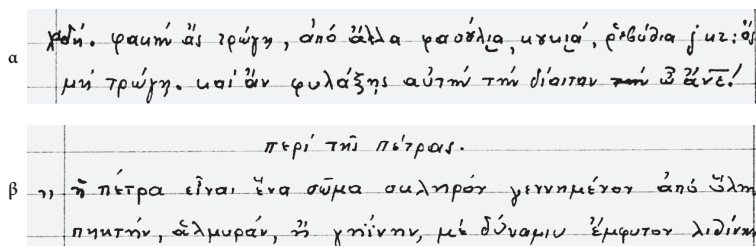

Εικ. 14. Συνταγή με υδατικά και αλκοολούχα διαλύματα.

Εικ. 15. Η ακρίβεια στη δοσολογία της συνταγής προς χρήση παιδιών και ενηλίκων.

Στο χειρόγραφο συναντάμε ακόμα **θεραπευτικές πράξεις**: π.χ. «περί αβδελ-
λών» (ΚΛ χφο 2973/1965, σ. 5) και **διαιτητικές συμβουλές**: «...φακὴν ας τρώ-
γη, ἀπὸ ἄλλα φασιούλια, κουκιά ρεβύθια ας μη τρώγη...» (ΚΛ χφο. 2973/1965, σ.
12), καθώς και στοιχεῖα νοσολογίας «περί της πέτρας» (ΚΛ χφο 2973/1965, σ.
6). (Εικ. 16)

Εικ. 16. (α) Διαιτητικές συμβουλές και (β) πληροφορίες σχετικές με την αντιμετώπιση της νεφρολιθίασης.

Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, στο συγκεκριμένο χειρόγραφο, οι λαϊκές δοξασίες, όπως κατάδεσμοι και μαγικοθηρσκευτικά στοιχεία, καταλαμβάνουν πολύ μικρό όγκο, σε σχέση με το σύνολο των θεραπευτικών πρακτικών. Το γεγονός αυτό ενισχύει τη σημασία του χειρογράφου ως προς την συμβολή του στην ιατρική επιστήμη την συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Ο ρόλος των ιατρικών κωδίκων σήμερα

Στις μέρες μας, όπου ο ιατρικός πλουραλισμός επιτρέπει στους ανθρώπους να επιλέγουν από μια ποικιλία κοινωνικά νομιμοποιημένων θεραπευτικών ιδεολογιών και πρακτικών (Leslie, 1979), οι επιλογές καθοδηγούνται από την έννοια της γνώσης της αυθεντίας, δηλαδή του συνόλου ενός σώματος γνώσης που χρονολογείται από την «αρχαιότητα» ή της γνώσης που θεωρείται αληθινή «από τις απαρχές του χρόνου». Στηρίζεται, επομένως, σε πολιτισμικά ενσωματωμένα σύμβολα και εικόνες εξουσίας που αποδίδονται στον γιατρό-θεραπευτή (Τράκα, 2007: 8).

Η ιστορία της φαρμακευτικής είναι γεγονός ότι βρίθει από αξιοθαύμαστες ιστορίες, για το πώς η ανακάλυψη φυσικών προϊόντων συνετέλεσε στην εξέλιξη της ιατρικής επιστήμης καθώς, επίσης, και στην ανάπτυξη νέων θεραπευτικών σχημάτων. Ένας αποτελεσματικός τρόπος διαλογής των φυτικών οργανισμών, που πρόκειται να μελετηθούν, είναι η ανασκόπηση της παραδοσιακής τους χρήσης, από συγκεκριμένους πληθυσμούς, σε δεδομένο τόπο και χρόνο.

Η προσέγγιση αυτή, η οποία, σήμερα, ονομάζεται «στρατηγική αντίστροφης φαρμακολογίας» (Saeidnia, Gohari, Manayi, 2016), είναι δυνατόν να εξοικονομήσει χρόνο και έξοδα στις ερευνητικές προσπάθειες, εφόσον η εμπειρική γνώση, τόσων αιώνων, συνιστά μια ισχυρή επιδημιολογική μελέτη για τη θεραπευτική χρήση των φυτών. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί σε μια αναγέννηση του ενδιαφέροντος για τα παραδοσιακά σκευάσματα και τις παραδοσιακές χρήσεις των φυτών, ως μέσον θεραπείας.

Το 80% του πληθυσμού του πλανήτη, ακόμα και στις μέρες μας, διατηρεί την προσκόλληση του στη λαϊκή ιατρική και στα παραδοσιακά σκευάσματα του τόπου του, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις βασικές θεραπευτικές του ανάγκες, ενώ τουλάχιστον το 25% των φαρμάκων, της σύγχρονης φαρμακοποιίας, προέρχεται από τα φυτά ή είναι συνθετικά ανάλογα φυσικών μορίων που απομονώθηκαν από αυτά (Jmi Kong, Nk Goh, Ls Chia, Tf Chia, 2003).

Η ενσωμάτωση της τοπικής γνώσης στις μελέτες που σχετίζονται με τις οικολογικές αλληλεπιδράσεις, ενδυναμώνει τον δεσμό ανάμεσα στον άνθρωπο και το περιβάλλον, οδηγώντας στη διατήρηση της βιοποικιλότητας σε παγκόσμιο

επίπεδο. Συγχρόνως, το παραπάνω γεγονός στρέφει την επιστημονική έρευνα σε μια νέα κατεύθυνση με την έννοια της ανακάλυψης, λιγότερο, γνωστών βιοδραστικών μορίων από τη φύση. Η φύση έχει αποδειχτεί, ιδιαίτερα, γενναιόδωρη στο να προσφέρει στην ανθρωπότητα σημαντικές για τη ζωή θεραπείες, ενώ η ανακάλυψη νέων μπορεί να βρίσκεται περισσότερο κοντά μας από ό,τι νομίζουμε.

Ο όρος εθνοφαρμακολογία εμφανίζεται το 1967 από τον Efron (*Ethnopharmacological Search for Psychoactive Drugs*) και έχει ως στόχο να μελετήσει τη λαϊκή θεραπευτική, διαφόρων χωρών, για να δώσει στο εργαστήριο τη φυσική πρώτη ύλη από την οποία θα προκύψει, το νέο φάρμακο. Η εθνοφαρμακολογία, αν και αποτελεί κλάδο της φαρμακευτικής, χρησιμοποιεί βιβλιογραφία και τεχνικές και από ανθρωπιστικές επιστήμες, όπως Λαογραφία, Γνωστική Ανθρωπολογία, Γλωσσολογία, Βιοστατιστική, Κοινωνιολογία.

Κατά συνέπεια, το χειρόγραφο αυτό καθίσταται αντικείμενο διεπιστημονικής έρευνας προκειμένου να αποδειχθούν ή μη, οι δραστικές ιδιότητες και ως εκ τούτου οι θεραπευτικές ιδιότητες των φυσικών προϊόντων, πολλών μάλλον, αν οι δραστικές ουσίες, που περιγράφονται, συναντούν και στις νόσους για τις οποίες γίνεται λόγος.

Επιπλέον, η κατανόηση της εξέλιξης της γνώσης των παραδοσιακών κοινωνιών για το φυσικό περιβάλλον και, ειδικότερα, για τα βότανα είναι, ιδιαίτερα, σημαντική στον σημερινό κόσμο, όπου οι τοπικές κοινωνίες δεν είναι πλέον, κλειστά και απομονωμένα σύνολα, αλλά λειτουργούν υπό την πίεση πολλών εξωτερικών επιδράσεων, αλλά και δικών τους διαφορετικών επιλογών, σχετικά με το παρόν και το μέλλον τους.

Νέες Προοπτικές

Καθώς, η παγκοσμιοποίηση επιταχύνεται, υπάρχει επείγουσα ανάγκη να χαρτογραφηθούν οι παραδοσιακές μέθοδοι παρασκευής φαρμάκων, έτσι, ώστε να αναδειχθεί η πραγματική τους αξία και να τονιστούν τα οφέλη από πιθανή κλινική εφαρμογή (Καραμανές, 2018: 443-462).

Για την περαιτέρω αξιοποίηση του υπ' αριθμόν 2973 χειρογράφου του αρχείου του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών προτείνεται:

- Η περαιτέρω δόμηση βάσης δεδομένων που θα αποκωδικοποιεί και θα κάνει χρηστικό το περιεχόμενο του χειρογράφου.
- Η αναζήτηση στοιχείων που θα αποκαλύψουν πιθανή βιολογική δράση και ενδεχόμενη κλινική αξία και εφαρμογή των παραδοσιακών θεραπευτικών μεθόδων.

- Η προβολή των δεδομένων αυτών στο διεθνές επιστημονικό γίνεσθαι προκειμένου να εμπλουτισθεί η ήδη υπάρχουσα, παγκοσμίως, τεράστια βάση δεδομένων και πληροφοριών, που αφορούν τα παραδοσιακά θεραπευτικά σχήματα.
- Η ενσωμάτωση της παραδοσιακής ιατρικής στη σύγχρονη ιατροφαρμακευτική επιστήμη, με βάση τη γνώση και την εμπειρία από τις διεθνείς καταγραφές.

Συμπέρασμα

Αν και με την εδραίωση της επιστημονικής ιατρικής, η παραδοσιακή ιατρική θεωρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα ξεπερασμένη και στη λογική της επιστημονικής επαλήθευσης αναξιόπιστη, με την πάροδο του χρόνου το γνωστικό απόθεμα των παραδοσιακών κοινωνιών είναι, πλέον, αξιοσέβαστο, σχεδόν απ' όλους. Φαίνεται, επίσης, ότι είναι κοινή παραδοχή πως, η ταξινόμηση, τεκμηρίωση και διατήρηση της ακαδημαϊκής αυτής γνώσης, θα επιτρέψει την εφαρμογή της για να ικανοποιηθούν διάφορες ανάγκες των σύγχρονων κοινωνιών. Έτσι, ενώ στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, οι τοπικές φυτικές ποικιλίες, όπως και η χρήση φυσικών προϊόντων, χάνονται από τον γνωστικό ορίζοντα των τοπικών κοινωνιών, το αίτημα που τίθεται πλέον είναι η επωφελής αξιοποίηση μέσα από ένα άλλο πρίσμα των γνώσεων που έχουν συσσωρευτεί στις επιστημονικές ανθρωπολογικές και λαογραφικές δημοσιεύσεις και τα λαογραφικά και εθνολογικά αρχεία.

Βιβλιογραφία

- Βαρβαρέτος, Γεώργιος, Α., «Κομπογιαννίτες, ματσουκάδες: οι ξακουσμένοι αυτοδιδάκτοι γιατροί απ' το Ζαγόρι της Ηπείρου», *Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών*, 35, Αθήνα 1972, σ. 1-50.
- Γερωνυμάκης, Κανάκης, «Γιατροσόφια και βότανα», στο *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 109-124.
- Γουργιώτη, Λένα – Βαφειαδάκη Αγγελική, «Διάφορα ιατρικά, καλλυντικά, μυστικά συνταγαι και οδηγίαί βίου» στο *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, Ζ' Τριήμερο εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και Βιολογική Εταιρεία Κύπρου, Αθήνα 1997, σ. 199-231.
- Δουλαβέρας, Αριστείδης Ν. «Η λαϊκή ιατρική στην παραδοσιακή κοινωνία της Κορινθίας του 20ού αιώνα (κύηση, τοκετός, λοχεία, γαλουχία)» στο *Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις Αμφίδρομες, Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου Αθήνα 7-11 Μαρτίου 2012*, τόμ. Α', ΚΕΕΛ της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2018, σ. 177-190.
- Ζαννέτου-Παντελή, Κυριακή «Λαϊκή ιατρική – Συνταγές» στο *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, Ζ' Τριήμερο εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και Βιολογική Εταιρεία Κύπρου, Αθήνα 1997, σ. 232-236.
- Ζαράκας, Νικόλαος, *Η δημόδης ιατρική κατά τους χρόνους της δουλείας στο Πυλί της Κω*, Πνευματικός Όμιλος Κώων «Ο Φιλέτας», Αθήνα 1996.
- Ήμελλος, Στέφανος Δ., «Λαϊκή ιατρική και ασθένειες», *Λαογραφικά*, τόμ. Γ'. Ποικίλα, Αθήνα 1994, σ. 38-46.
- Καραμανές, Ευάγγελος, «Βότανα στη λαϊκή θεραπευτική: λαογραφική έρευνα και τεκμηρίωση της πολιτισμικής διάστασης των φαρμακευτικών και αρωματικών φυτών», *Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις Αμφίδρομες, Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου Αθήνα 7-11 Μαρτίου 2012*, τόμ. Α', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2018, σ. 443-462.
- Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Φαρμακευτικά φυτά στα έντυπα ελληνικά βιβλία της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1745-1821)», *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, Ζ' Τριήμερο Εργασίας Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου*, Πολιτιστικό Τεχνολογικά ίδρυμα ΕΤΒΑ και Βιολογική Εταιρεία Κύπρου, Αθήνα 1997, σ. 237-261.
- Καραμπερόπουλος, Δημήτριος, «Βυζαντινή θεραπευτική», *Πρακτικά Συνεδρίου Βυζάντιο Βενετία – Νεώτερος Ελληνισμός. Μια περιπλάνηση στον κόσμο της επιστημονικής σκέψης, Ε.Ι.Ε.*, Αθήνα 2006, σ. 91-100.
- Καράς, Γιάννης, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία: Χειρόγραφα και έντυπα, τ. Γ' – Οι επιστήμες της ζωής*, Εστία, Αθήνα 1994.
- Κοντομήξης, Πανταζής, *Η λαϊκή ιατρική στη Λευκάδα*, Γρηγόρης, Αθήνα 1985.
- Κυριακίδης, Στίλιων Π., «Επωδαί και δημόδη ιατρικά: εκ χειρογράφου του ΙΗ' αιώνας», *Λαογραφία*, τόμ. Δ', τεύχ. Γ' και Δ' (1914), εν Αθήναις, σ. 378-386.
- Μάνου, Λαμπρινή, *Γιατροσόφια 16ου αιώνα*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

- Μέγας, Γεώργιος Α., «Λαϊκή ιατρική», *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, [ανάτ. τριών τευχών-ανατύπων από την Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου, 1939-1949], Αθήνα 1975, σ. 163-195.
- Μητροφάνης, Ιερ., *Ιατροσοφικόν Αντιδοτάριον*, Λευκωσία 1924 [1849].
- Μπίμπη-Παπασπυροπούλου, Αγλαΐα, *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο*, (Διδακτορική διατριβή), Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Αθήνα 1985.
- Οικονομίδης, Δημήτριος, «Δημιώδης ιατρική εν Θράκη», *Αρχείο Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, Αθήνα 1951, σ. 181-228.
- Οικονομίδης, Δημήτριος, «Εξορκισμοί και ιατροσόφια εξ ηπειρωτικού χειρογράφου», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 8, (1953-1954), Αθήνα 1956, σ. 14-40.
- Οικονόμου, Χαράλαμπος, *Κοινωνιολογία της υγείας: Βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις*, Διόνικος, Αθήνα 2005.
- Παϊδούσης, Μικές, «Το αίμα στις δεισιδαίμονες συνήθειες και την δημόδη ιατρική του ελληνικού λαού», *Λαογραφία*, τόμ. ΚΘ' (1974), σ. 249-289.
- Παναγοπούλου, Αγγελική, «Δύο λαϊκές ιατρικές συνταγές σε Νοταριακό Κώδικα του 17ου αιώνα», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 365-372.
- Παπαδογιαννάκης, Ν. Ε., «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 429-438.
- Παπαχριστοδούλου, Πολυδωρος, «Η ιατρική στη Θράκη τον ΙΘ' αιώνα», *Λαϊκή Ιατρική, Πρακτικά, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 165-180.
- Πατσέλης, Ν., *Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου*, Ιωάννινα 1952.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικ., «Παραδοσιακή θεραπευτική και ιατρική επιστήμη. Βίοι παράλληλοι», *Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις Αμφίδρομες, Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου Αθήνα 7-11 Μαρτίου 2012*, τόμ. Α', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2018, σ. 45-60.
- Πουκεβίλ, Φραγκίσκος Καρόλου Λαυρεντίου. *Ταξίδι στο Μοριά*, μετάφρ. Όλγας Ρομπάκη - Ελένης Γαρίδη, Αθήνα 1980.
- Πούχνερ, Βάλτερ, *Η μορφή του γιατρού στο νεοελληνικό θέατρο. Μια δραματολογική αναδρομή*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- Ρηγάτος, Γ. Α., *Η αρχαία ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση*, Εκδ. Βήτα, Αθήνα 1999.
- Σαββινίδου, Ιωάννα, «Συνταγές βοτάνων για ασθένειες των οφθαλμών σε ένα άγνωστο κείμενο», *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, Ζ' Τριήμερο Εργασίας Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και Βιολογική Εταιρεία Κύπρου, Αθήνα 1997, σ. 128-131.
- Τράκα, Ντίανα, «Η ιατρική στη σύγχρονη Ελλάδα», *Η ιατρική στη σύγχρονη Ελλάδα*, περ. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχ. 105 (2007), Αθήνα, σ. 6-10.
- Τράκα, Ντίανα, «Η χρήση του φαρμάκου: Ανθρωπολογική προσέγγιση», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, τεύχ. 6/2 (1989), σ. 149-153.
- Τσελίκας, Αγαμέμνων, *Τα ελληνικά ιατροσόφια, μια παρεξηγημένη κατηγορία χειρογράφων*,

- Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής- Ιατρική Σχολή Αθηνών, Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 57-69.
- Τσελίκας, Αγαμέμνων, *Ημερολόγιον: Ιωάννου Σκυλίτη*, «Σύνομις ιστοριών», Μίλητος, Αθήνα 2003.
- Τσελίκας, Αγαμέμνων, *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, Β' έκδοση, Ινστιτούτο «Αρέθας», Μεσογειακό Ινστιτούτο Ερευνών Παλαιογραφίας Βιβλιογραφίας και Ιστορίας των Κειμένων, Αθήνα 2008.
- Τσελίκας, Αγαμέμνων, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά Χειρόγραφα και Λαϊκή Ιατρική», *Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις Αμφίδρομες, Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου Αθήνα 7-11 Μαρτίου 2012*, τόμ. Α', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2018, σ. 61-68.
- Τσελίκας, Αγαμέμνων, «Δύο ιατροσοφικοί κώδικες στη βιβλιοθήκη του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μ.Ι.Ε.Τ.», *Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις Αμφίδρομες, Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου Αθήνα 7-11 Μαρτίου 2012*, τόμ. Β', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2018, σ. 33-112.
- Φραγκάκι, Ευαγγ., *Η δημόδης ιατρική της Κρήτης*, Αθήνα 1978.
- Χαβιαρά-Καραχάλιου, Σεβαστή, *Η λαϊκή ιατρική της Χίου*, Αθήνα 1993.
- Χαρίστος, Παύλος. «Χρωστικά φυτά του βορειοελλαδικού χώρου: ιστορική αναδρομή και σύγχρονη χρήση» *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, Ζ' Τριήμερο Εργασίας Κύπρος, Παράλιμνι, 21-25 Μαρτίου*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και Βιολογική Εταιρεία Κύπρου, Αθήνα 1997, σ. 277-279.
- Χριστοφίδου, Δέττη, «Φυτοθεραπεία: Παράδοση και διάδοση: Κενά μέσα από το παρελθόν και επαναπροσέγγιση στο μέλλον», *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, Ζ' Τριήμερο Εργασίας Κύπρος, Παράλιμνι, 21-25 Μαρτίου*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και Βιολογική Εταιρεία Κύπρου, Αθήνα 1997, σ. 520-525.
- Χρυσάνθης, Κύπρος, «Τρία ιατρικά σύμμεικτα Κύπρου», *Κυπριακά Γράμματα*, έτος Ζ' (1942), σ. 1-18.
- Χρυσάνθης, Κύπρος, «Ένα Κυπριακό γιατροσόφι», ανατύπωσης εκ των *Κυπριακών Σπουδών*, τόμ. ΙΕ' (1951), Εν Λευκωσία 1952, σ. 1-14.
- Χρυσού-Καρατζά, Κυριακή, Βαγγελάτου, Ολυμπία, «Λαϊκή θεραπευτική με βότανα για λοιμώξεις του αναπνευστικού σε χειρόγραφο του 18ου αιώνα» στο Γεώργιος Μπαλτόπουλος (επιμ.), *20ό Συνέδριο Εντατικής Θεραπείας & Επείγουσας Ιατρικής: Μεταβολισμός & Διατροφή, Αθήνα 25-26 Νοεμβρίου 2017*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2017, σ. 47-55.
- Χρυσού-Καρατζά, Κυριακή, «Τα βότανα και τα φυτά από την παράδοση στην επιστήμη της ιατρικής» στο Ευάγγελος Αυδίκος (επιμ.), *5ο Θερινό Σχολείο Τζουμέρκων και Ν.Α. Πίνδου Αρωματικά φυτά και βότανα στον παραδοσιακό και σύγχρονο ελληνικό πολιτισμό. Πρακτικά εισηγήσεων και ερευνητικών εργασιών, 27 Αυγούστου-1 Σεπτεμβρίου 2017*, Αθήνα 2018, σ. 56-63.
- Χρυσού-Καρατζά, Κυριακή, «Τα βότανα και τα φυτά στη λαϊκή ιατρική» στο Ευάγγελος Αυδίκος (επιμ.), *5ο Θερινό Σχολείο Τζουμέρκων και Ν.Α. Πίνδου Αρωματικά φυτά και βότανα στον παραδοσιακό και σύγχρονο ελληνικό πολιτισμό. Πρακτικά εισηγήσεων και ερευνητικών εργασιών, 27 Αυγούστου-1 Σεπτεμβρίου 2017*, Αθήνα 2018, σ. 46-55.
- Χρυσού-Καρατζά, Κυριακή., Βαγγελάτου, Ολυμπία, «Βότανα και φυτά στη γέννα και στη λοχεία, όπως αυτά παρουσιάζονται σε χειρόγραφο αγνώστου κομπογιαννίτη από την πε-

ριοχή του Βίκου» στο Ενάγγελος Αυδίκος - Σόνια Κοζιού (επιμ.), *Πρακτικά του Πανελληνίου Συνεδρίου, Φυτά και Βότανα στον Λαϊκό Πολιτισμό και την Επιστήμη, Καρδίτσα 20-22 Οκτωβρίου 2017*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Λάρισα 2018, σ. 137-149.

- Bergeron, Henri, Patrick Castel, *Πολιτική Κοινωνιολογία της υγείας*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 2018.
- Bradby, Hannah, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, επιμέλεια Γιώργος Αλεξιάς, Πεδίο, Αθήνα 2010.
- Chrysanthis, Kypros, "The magic numbers, three, seven and seventy two in Cypriote folk-medicine", *Folklore*, v. VII, (June 1946), σ. 79-83.
- Chrysanthis, Kypros. 1950. «Η σημασία και οι δικαιοδοσίες της δημόδους ιατρικής», *Cyprus Medical Journal*, v. III, no. 8, σ. 1-24.
- Daremberg, C., «Recherches sur un ouvrage qui a pour titre Zad et- Mouçafir en arabe, Ephodes en grec, Viatique en latin, et qui est attribué dans les textes arabes et grecs à Abou Djafar et, dans le texte latin, à Constantin», *Archives des missions scientifiques et littéraires*, 2 (1851), σ. 490-527.
- Efron, Daniel, *Ethnopharmacological Search for Psychoactive Drugs*, San Francisco 1967.
- Grieve, M., *Modern Herbal*, London 1984 [1931].
- Kong, J., Goh, N., Chia, L., Chia T., «Recent advances in traditional plant drugs and orchids», *Acta Pharmacology Sinica*, Jan, vol. 24 (1) 2003, σ. 7-21.
- Kouzis, A. P., «Quelques considérations sur les traductions en grec des oeuvres médicales orientales et principalement sur les deux manuscrits de la tradition d'un traité persan par Constantin Melitiniotis», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, 14 (1939), σ. 205-220.
- Kouzis, A. P. «The Apotheraeutic of Theophilos according the Laurentian Codex plut. 75, 19», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, 19 (1944) (εκδ. 1948), σ. 35-45.
- Kouzis, A. P., «Metrodora's work "on the feminine diseases of the womb" according the Greek codex 75, 3 of the Laurentian Library», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 20, (1945) (εκδ. 1949), σ. 46- 68.
- Kristeller, P. O. «The School of Salerno», *Bull. Hist. Med.* 17 (1945), σ. 138-194.
- Leslie, Charles (επιμ.), «Medical anthropology: Medical pluralism», *Special Edition of Social Science and Medicine* 14 B/4 (1979).
- Nettleton, Sarah, *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, επιμ. Δημοσθένης Αγραφιώτης, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.
- Pouqueville, François Charles Hugues Laurent, *Voyage de la Grèce*, vols I-VI, Deuxième édition, vol. IV, Firmin Didot, Père et Fils, Paris 1826-1827.
- Saeidnia, S., Gohari, Ar., Manayi, Al., "Reverse Pharmacognosy and Reverse Pharmacology; Two Closely Related Approaches for Drug Discovery Development", *Current Pharmacology Biotechnology*, vol. 17 (11) (2016), σ. 1016-1022.
- Singer, Ch., "Byzantine Medical Fragments", *Annals Medicine History* (1917-1918), σ. 333-341.

<https://el.wiktionary.org/wiki/κομπογιαννίτης>

Αρχείο Χειρογράφων του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών: ΚΑ χρο 2973 (Αραχοβίτσα [Λευκοθέα] Ζίτσης Ιωαννίνων, συλλ. Σπυρίδων Δημητρίου, 1965).

SUMMARY

KYRIAKI CHRYSSOU-KARATZA

The possibility of using archival material: the case of a “medical” manuscript of the Hellenic Folklore Research Centre

On the occasion of the Conference organized few years ago by the Hellenic Folklore Research, Academy of Athens on “Popular medicine and science of medicine. A two-way relationship”, the need to redefine our archive material emerged. During the research of our archives, a manuscript from Epirus was found, dating back to the middle of the 18th century. This manuscript even though it is written by an empiricist, provides a wealth of information that highlights the need for a thorough study. It is well known that modern scientific medicine reverts back to the study of herbs and herbal substances that once constituted the main source of pharmaceutical therapy, in the effort to exploit the latent “secrets” of nature and to examine whether the proposed herbal remedies have scientific base. It also studies the presence and the quantity of active pharmaceutical substances in the proposed herbal medicinal products (herbs) and whether these substances can be clinically applied after the appropriate scientific process. Last but not least it should be investigated whether herbs or blends of them could be used as alternative forms of treatment. In the context of this practice, the material of the manuscript is examined in order to highlight its versatility in modern science.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ